

10. Великочий В. Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР: (До 85-ліття ЗУНР) / В. Великочий. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – 278 с.
11. Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на Західних Землях України: зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину / М. Гуцуляк. – К. : Либідь, 1993. – 408 с.
12. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920) / Дмитро Дорошенко. – Мюнхен, 1969. – 544 с.
13. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 1 : Листопадова революція. Проголошення ЗУНР / уклад. О. Карпенко, К. Мицан. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 379–381.
14. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Історія / відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 2001. – 628 с.
15. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Ілюстрована історія. – Львів ; Івано-Франківськ : Манускрипт-Львів, 2008. – 524 с.
16. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 134–152.
17. Литвин М. Р. Історія ЗУНР / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – Львів : Олір, 1995. – 368 с.
18. Макарчук С. А. Українська Республіка галичан: нариси про ЗУНР / С. А. Макарчук. – Л. : Світ, 1997. – 192 с.
19. Монолатій І. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. / Іван Сергійович Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. – 736 с.
20. Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940). Ілюстрований біографічний нарис / Олег Павлишин. – Львів : Манускрипт-Львів, 2013. – 400 с.
21. Станиславів у часи Західно-Української Народної Республіки. Документальні свідчення, спогади, оголошення, накази революційної доби / упоряд. І. Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2008. – 176 с.
22. Цегельський Л. Від легенд до правди: спомини про події в Україні, зв'язані з Першим листопадом 1918 р. / Л. Цегельський. – Нью Йорк ; Філадельфія : Булава, 1960. – 320 с.
23. Чайковський А. Чорні рядки. Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 р. / Андрій Чайковський // Спогади. Листи. Дослідження : у 3 т. / А. Чайковський ; [голов. упоряд., ред. Б. Якимович]. – Львів, 2002. – Т. 1. – С. 207–229.

В предложенной статье автор рассматривает повседневную жизнь и быт населения города Станиславова во время существования Западно-Украинской Народной Республики. Особое внимание отведено таким вопросам, как организация местного самоуправления, функционирование коммунального хозяйства, охрана правопорядка, охрана здоровья горожан, особенности обеспечения жителей города продовольствием, одеждой, обувью, топливом, другими предметами первой необходимости.

Ключевые слова: повседневная жизнь, Галиция, Западно-Украинская Народная Республика, Станиславов, быт горожан.

In this article the author proposes to consider the daily life and the life of residents in the period of Stanislaw West Ukrainian People's Republic. Special attention is given to issues such as the organization samouryaduvannya, the functioning of public utilities, law enforcement, health of citizens, especially providing residents with food, clothing, footwear, fuel and other essentials.

Keywords: daily life, Galicia, the West Ukrainian People's Republic, Stanislaw, life of citizens.

УДК 94:329.7(092)(477) “1905/1920”

ББК ТЗ (4 Укр) 5/6

Світлана Іваницька

“НОВА УКРАЇНА” РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ В ПУБЛІЦИСТИЦІ ОЛЕКСАНДРА САЛІКОВСЬКОГО

У центрі уваги автора статті – публіцистичний доробок літератора, редактора, громадсько-політичного діяча Олександра Холмича Саліковського (1866–1925). Мета дослідження – розглянути головні етапи його редакторської й публіцистичної діяльності в громадсько-політичному контексті доби й проаналізувати бачення ним основних проблем української політики й націєтворення в 1912–1917 рр., революційний період і в еміграції. Найбільш вагомим в аналізованих текстах є висновок Саліковського про те, що лише міцна національна держава може реально захистити духовні, економічні й геополітичні інтереси українського народу.

Ключові слова: Олександр Саліковський, публіцистика, Українська партія соціалістів-федералістів, нація, народ, українська державність.

Звернення до публіцистичної спадщини представників української інтелектуальної еліти ліберально-демократичного спрямування початку ХХ ст. – важливе наукове й практичне завдання сучасної соціогуманітаристики. Це й не випадково: дотепер праці діячів політичної доби “національного відродження” є цінним дієвим ресурсом творення національної свідомості української спільноти. Як відзначає відомий фахівець з історії публіцистики львівський професор Й.Д.Лось, “українська традиція публіцистичного тексту не спирається лише на розумовий спосіб, що охоплює зовнішню оболонку життя. Висока мета і дар служіння несумісні з пласкою калькуляцією... Порядок думок, міра цінностей збережені у національній публіцистиці першої половини ХХ століття. Наші речники працювали на найвищих орбітах суспільно-політичної думки, зокрема політичної публіцистики Європи. Від нас намагалися приховати ясний світогляд попередників. Чужі руйнівницькі думки і сьогодні замулюють українську свідомість. Багато ще не роз’яснених, не впорядкованих думок і поривань. Звідси – важко боротися з лихом у демотивованому суспільстві. ... Усупереч твердженню А.Токвіля про те, що “минуле більше не освітлює майбутнього”, нинішні можливості поширення і доступу до інформації дають змогу скоригувати, по-новому глянути на події минулого, відтак краще освітити власне майбутнє... Публіцистика спроможна увібрати в себе і виразність портретів, і епос, і драму, і усю багатоманітність виявів дійсності. ... Крім того, публіцистика має володіти й естетичною цінністю, що якраз властиве українській традиції... Український публіцистичний дискурс увесь час висував на авансцену особистості, наділені певною місією” [48, с.162–167].

Саме в цьому контексті слід розглядати й публіцистичні тексти Олександра Хомича Саліковського (13.03.1866, с. Старий Потік Вінницького повіту Подільської губ. – 22.11.1925, Варшава, Польща) – професійного журналіста, видавця, редактора [9; 1]. Довгий час він був відомий лише фахівцям, головним чином, як автор публікацій “Москва на виборах” (*Русская мысль*. – 1911. – № 3), “Несколько итогов к злобам дня: этюд по общественной морали: посвященный С.М.М[ельгуно]ову” (*С. Пб. : Русское богатство*. – 1889. – 53 с.), “Из воспоминаний о М.М.Коцюбинском” (*Украинская жизнь*. – 1916. – № 9. – С. 51–57), “Памяти Ф.Е.Корша (Из личных воспоминаний)” (*Украинская жизнь*. – 1915. – № 3/4), мемуарних фрагментів “Як ми склали перший кабінет для Скоропадського (спомини учасника)” (*Діло*. – 1924. – 6 січня. – С. 7–8) і “Про одну ненаписану книжку (Уривок зі споминів)” (*Календар “Дніпро”*. – Львів, 1925. – С. 102–107). Але безперечно цікавість становлять й інші його праці, присвячені, передусім, осмисленню процесів українського націєтворення, метаморфозам і перспективам нашої державності.

З кінця 1920-х років, в умовах утвердження тоталітарного режиму й боротьби з примарами “українського буржуазного націоналізму” та “емігрантської контрреволюції”, постать О.Х.Саліковського потрапила під вогонь нещадної критики сталінських ідеологів, які в лайливих виразах звинувачували його в “лютій ворожнечі до революційного пролетаріату України й витонченому шовінізмі”, таврували як “людину, що претендує на великого державного мужа”, але нібито “в дійсності так нічого і не зрозуміла в цій історії”. Перекручуючи зміст його публіцистичних текстів, писали, що Саліковський убачав національну мету українського народу в роки революційних змагань 1917–1920 рр. у тім, щоб надати всі привілеї “аристократичній” українській інтелігенції, поставити її біля керма влади та сказати: “От ви є найкращі, найрозумніші люди серед нас, керуйте й володійте нами” [16, с.61–64].

Головні факти життя й діяльності О.Х.Саліковського відтворені в довідково-енциклопедичних гаслах [35; 36; 33; 50, с.649–651] та історико-біографічних нарисах [41]. Мета статті – розглянути в громадсько-політичному контексті доби головні етапи редакторської й публіцистичної діяльності О.Х.Саліковського й проаналізувати бачення ним основних проблем української політики й націєтворення в 1912–1917 рр., революційний період і в еміграції.

Народився Олександр Хомич Саліковський у 1866 р. у родині священика в с. Старий Потік Вінницького повіту Подільської губернії. Був дальнім родичем і шкільним товаришем Михайла Коцюбинського. Зберігся лист О.Х.Саліковського до М.М.Коцюбинського від 17 вересня 1904 р., писаний російською мовою, де письменника запрошували до співробітництва в газеті “Киевские отклики”, яку на той час редагував Олександр Хомич [18, с.99]. Закінчив Шаргородську духовну школу, а потім – Кам’янець-Подільську духовну семінарію. Під час навчання брав участь у гуртку самоосвіти, захопився революційним народництвом, співчував партії “Народна воля”, через що зазнав переслідувань влади. Не маючи змоги офіційно вступити до університету, у 1890–1900 рр. був вимушений отримати вищу освіту як вільний слухач, одночасно працюючи народним учителем у сільській місцевості. Неодноразово заарештовувався, двічі був засуджений за політичну діяльність. Деякий час працював урядовцем і радником Подільського губернського земства, але в 1904 р. був звільнений із посади через “політичну неблагонадійність”. Невдовзі Олександр Хомич перебрався до Києва та пішов шляхом професійної журналістики, редагуючи поступові газети “Киевский голос” і “Киевские отклики”. Саме за ініціативою Саліковського в “Киевских откликах” була надрукована в жовтні 1905 р. названа Шевченковим рядком “Чи буде суд?” стаття С.О.Єфремова як протест проти єврейських погромів, що їх учинили чорносотенці за сприяння поліції та російської армії в Києві на Подолі та на Липках. До речі, це була на той час перша стаття українською мовою [23, с.599]. Про активну участь Саліковського у виданні газети неодноразово згадує у своїх мемуарах Н.Д.Полонська-Василенко. Узагалі, на її думку, “Киевские отклики” були “видатним явищем в громадському життю Києва і цілої України. Газета об’єднувала українських діячів різних напрямків; широка програма забезпечувала їй велику популярність, зокрема під час визвольного руху 1904–1905 рр. Редакція стала осередком, куди приходили люди, щоб поінформувати та поінформуватися з громадського й політичного життя; обмінятися думками, порадитися. Разом з тим зростав тираж газети; в роки 1905–1906 вона мала 13 000 постійних передплатників, не рахуючи роздрібного продажу: такого тиражу не мала жодна газета в Києві...” [31, с.373]. Саліковського дружньо називали в редакції “Фомич” [31, с.495]. С.О.Єфремов під час зібрання в Київському Літературно-артистичному товаристві запам’ятав емоційну реакцію Саліковського на появу рескрипту царя Миколи II від 18 лютого 1905 р. на ім’я міністра внутрішніх справ О.Г.Булігіна щодо законопроекту про дорадчу Державну Думу (“Панове! Земський собор!..”) [23, с.574]. У період столипінської реакції Саліковський як тимчасовий редактор видання неодноразово зазнавав судових переслідувань [31, с.374]. У громадсько-політичному аспекті в роки Першої революції Саліковський виявив себе передусім як активний діяч загальноросійської Партії народних соціалістів. Одночасно підтримував дружні стосунки з М.П.Василенком, який тяжів до партії кадетів [31, с.378].

У 1910 р. Олександр Хомич перебирається до Москви, де стає згодом співзасновником і співредактором (у 1912 та 1915–1917 рр.) часопису “Украинская жизнь” [45; 46]. Видавець-меценат газети “Рада” і діяч Товариства українських поступовців (ТУП) Є.Х.Чикаленко відзначав, що “журнал цей виник з ініціативи й стараннями майже самого Саліковського. Він зібрав співробітників, він привабив і пайщиків” [25, с.364]. У листопаді 1911 р. П.Я.Стебницький писав до Чикаленка: “В Москві земляки збираються поновити “Украинский Вестник” – на російській мові, наче місячник. Були тут, просили підмоги, казали, що Київ обіцяв піддержати. Симпатичне враження робить Саліковський – живий чоловік. Це теж, мабуть, з неофітів, як В’язлов?” [19, с.272]. У лютому 1912 р. у листі до М.С.Грушевського Чикаленко зазначав щодо “Украинской жизни”: “...журнал сей має великий успіх: Саліковський пише, що мабуть доведеться видати 1-шу книжку новим виданням...Чи се націоналістична агітація розбудила в російському громадянстві інтерес до українського питання, чи се українці, вважаючи на

те, що все ж легша мова російська, ніж українська, взяли за читання “Украинской жизни” – не знаю. Я просив Саліковського, щоб обмінявся з нами адресами, тоді видно було б, але він з того робить секрет. Хоч я й без того певний, що се та сама публіка, що передплачує нашу пресу” [22, с.122]. Часопис на початку давав значні дефіцити. Так, у листі С.О.Єфремова до Чикаленка від 14 березня 1913 р. ішлося про нараду в Києві із Саліковським, який спеціально прибув із Москви для обговорення цього наболілого питання. Виявилося, що для того щоб довести журнал до кінця року, треба найменше 4–5 тис. руб. [20, с.101–102]. Перед тим Саліковський відбув аналогічну нараду в Петербурзі. Підсумком наради з киянами стало рішення залишити журнал у Москві (але за редагуванням С.В.Петлюри) і вжити заходів, щоб перетворити його в друкований орган для “недержавних народів” Росії (таку “комбінацію” запропонував один із засновників “Союзу автономістів-федералістів” відомий публіцист і громадський діяч В.П.Обнінський) [20, с.102].

Показовим є обмін думками Чикаленка та Стебницького з приводу наміру Саліковського (у зв’язку з від’їздом до Ростова-на-Дону) покинути редагування “Украинской жизни”. У листах лунала тривога щодо можливої заміни редактора (найбільш вірогідним наступником вважався С.В.Петлюра) [19, с.333–334, 336–338, 341]. Обговорювалася також кандидатура Валентина Садовського. Характерною була репліка Стебницького: “Садовський – хороший хлопець, але ні на соту частину не замінить Саліковського...” [19, с.337].

Важливим є свідчення самого Саліковського стосовно місії цього популярного видання. Так, оглядаючи в грудні 1916 р. шлях, пройдений часописом за п’ять років, він писав: “Там, де урочисто святкується випуск навіть сотого номера опозиційної газети, вважаємо, що заслугоує бути відзначеним п’ятиріччя існування журналу, присвяченого питанням національного буття майже тридцятип’ятиміліонного народу. Там, де існування самого українства як особливої національної стихії піддається сумніву, важко хоча б мимохідь не озирнутися на п’ятирічну роботу, спрямовану на розкриття та утвердження цієї стихії. Там, нарешті, де волею долі майже остаточно замовкло друковане слово, сам собою створюється привілей, – нехай сумнівний, але все ж привілей на увагу до журналу, який служить українській справі, користуючись для цього мовою державною нації” [8, с.259]. Звертаючись до витоків видання, зауважив, що “ідея видавати в центрі Росії український журнал російською мовою виникла в 1911 році серед членів української секції московського товариства слов’янської культури. Ініціаторам видання воно уявлялося бажаним і навіть необхідним насамперед для інформування російського суспільства й органів російського друку щодо українського національного руху, його умов, завдання та досягнення...” [8, с.259]. Редактор акцентував, що, “будучи зосередженим у Росії, перебуваючи в тісній залежності від її політичних і суспільних умов, українство, у своїх інтересах не могло ігнорувати зазначених обставин. На кожному кроці воно зустрічало не лише недоброзичливість, яка жила в вузьким націоналістичним егоїзмом, а, й, можливо, ще більшою мірою – байдужість і зневагу, що пояснювалися повним невіглаством широких кіл російського суспільства в національних питаннях, а в українському особливо. За таких умов не можна було не зупинитися на думці про розчищення шляхів у цьому напрямку...” [8, с.260]. Значна заслуга в реалізації задекларованого виданням політичного й просвітницького курсу належала безпосередньо самому Саліковському (статті “Большой вопрос”, 1912, кн. 2; “На ложном пути”, 1913, кн. 4; “Русская революция и украинское движение”, 1917, кн. 3–6).

Знавець історії української преси А.П.Животко так оцінював місце й роль часопису в громадсько-політичному житті: “Упродовж п’яти років перехрещувалися тут українські погляди і змагання з поглядами російськими та зрусифікованих земляків. Крім інформативних завдань ставила “Украинская Жизнь” також критику та розкриття псевдонаукових теорій, скерованих проти українських національних прав та захист

українського руху від наклепів та інсинуацій, що сипалися з боку певних кіл російського суспільства. Притягнула вона до співпраці ширші кола українських журналістів та наукових сил, а також представників поступової частини російського суспільства, серед яких був відомий оборонець прав українського народу акад. Ф.Корш. З представників польської наукової думки був тут проф. Л.Васілевські та інші. Свою позитивну роботу в добу розквіту російського великодержавницького шовінізму виконував цей журнал, непохитно стоячи на захисті інтересів українського руху, аж до перших днів російської революції 1917 р.” [47, с.260]. Саме в цей час відбулося найбільш інтенсивне зближення О.Х.Саліковського з представниками української ліберально-демократичної еліти, зокрема й провідними діячами ТУП. Вхорив Саліковський також до української секції “Товариства слов’янської культури”. Одночасно продовжував друкуватися в часопису “Русское богатство”, що перебував на платформі “народних соціалістів”. Надсилав дописи й до газети “Рада”. Так, Є.Х.Чикаленко згадував про штраф, накладений за “пустяшну статтю” Саліковського під назвою “На передодні просвітного з’їзду” (Рада. – 1911. – № 184. – 17 серпня. – С. 2), у якій той акцентував щодо потреби навчання дітей у народних школах рідною мовою, зауваживши перешкоди на шляху ухвалення відповідного законопроекту в Державній Думі. Але в тогочасному підцензурному Києві під тиском імперської асиміляційної політики взагалі була “така атмосфера, що ледве можна дихати” [21, с.71, 73].

У дореволюційні часи політичні погляди О.Х.Саліковського еволюціонували від симпатій революційному народництву (“Народна воля”) та участі в Партії народних соціалістів (надалі – Трудовій народно-соціалістичній партії) до переходу в “Союз українських автономістів-федералістів” (СУАФ) і відроджену на його підставі Українську демократично-радикальну партію (із червня 1917 р. – Українська партія соціалістів-федералістів), що відстоювала гасла народовладдя та національно-територіальної автономії України в майбутній реформованій на федеративних засадах Російській демократичній республіці. Означений шлях індивідуальної політичної трансформації поглядів О.Х.Саліковського був цілком логічним, зважаючи на його етнічне походження та умови первісної соціалізації. У той самий час слід урахувувати, що кожна зміна національної самоідентифікації – це завжди психологічний та ідейний злам у житті конкретної людини, унікальне “перекодування” індивідуальної свідомості. Не був винятком і Саліковський... Так, відомий діяч Петербурзької громади, майбутній історик церкви О.Г.Лотоцький, намагаючись у своїх мемуарах окреслити зміни щодо національної самоідентифікації Олександра Хомича, зазначав, що “національна доля О.Х.Саліковського дуже характерна для українських обставин”, коли освічена людина під тиском життєвих умов спочатку стає російським провінціальним публіцистом, який “провадить на Україні ту російську культуртрегерську акцію, яку взагалі провадила російська преса...”. Суттєвий здвиг у поглядах Саліковського з національного питання стався під час редагування “Киевских откликов”, унаслідок полеміки із С.О.Єфремовим. “Поєдинок чесних з собою людей, без фехтування голосними словами, – і російський Савл стає українським Павлом., – коментував наслідки тієї “дуелі” О.Г.Лотоцький. – Полеміка з Єфремовим дала Саліковському ближче приглянутися до справи, яка досі не звертала на себе його уваги, як не звертає взагалі уваги російського інтелігента, навіть коли він живе в гущі українського оточення. І от за кілька часу, переконавшись в річевості тих завдань, які ставить собі українство, визнає свої помилки, стає в першій лаві українських національних робітників”. Відтоді участь Олександра Хомича в “Украинской жизни”, що призначалася головно для читача російського, була, на погляд О.Г.Лотоцького, надзвичайно корисною, бо, “як колишній російський Савл та редактор російської газети, він добре розумів психологію російського громадянства й легко знаходив спільну з ним мову. В стосунку до російського лібералізму О.Х.Саліковський стояв на угодному ґрунті...”. О.Г.Лотоцький вважав, що О.Х.Саліковський у реальних справах завжди “од

думки і слова переходить до справжнього діла... Для того треба мати те щире, непідкупне сумління, яким визначався О.Х. Ся його риса проходить через усе його життя” [29, с.160–162]. Остаточний злам у його світогляді, за свідченням О.Г.Лотоцького, стався після усвідомлення невинності та відвертої великодержавності російської демократії, з якою він стільки років пліч-о-пліч широко співпрацював, та її ворожості щодо справедливого вирішення “українського питання”. Наприкінці 1918 р. Саліковський писав: “Я й не підозрівав тоді (за часів редагування “Укр. Життя”), що сей централізм сидить так глибоко та захоплює так широко російське громадянство” [29, с.162]. Для нього це було справжнім потрясінням...

О.Х.Саліковський, як й інші його сучасники (С.В.Петлюра, М.П.Залізняк), жваво відгукнувся на епатажну, як на ті часи, брошуру “Модерне москвофільство” Д.І.Донцова (К.: Накладом автора, 1913), відзначивши цікаву спробу молодого публіциста висвітлити слабкі сторінки українського національного руху та побачивши в ній допитливість думки, але не сприймаючи концептуальних засад авторського світогляду. “Під модерним москвофільством, – писав Донцов, – я розумію поширену в певних колах нашої інтелігенції безграничну пошану перед російською культурою і дивну якусь духовну залежність від поглядів, пануючих в поступових російських кругах. Ся залежність і досі тяжіє як над нашою літературою, так і над громадською думкою і публічним життям”. Причину політично-культурного дуалізму України Донцов убачав в її географічному розташуванні на межі між Заходом і Сходом, між двома різними культурами – західно-європейською (спадкоємицею Риму) і московською (спадкоємицею Візантії). Чинник перебування на межі двох культур вплинув на формування психіки наддніпрянських інтелектуалів, яка відзначається двоїстістю, роблячи із сучасного українця “раба чужих ідеологій” [38]. Як бачимо нині, Донцов багато в чому мав рацію.

У 1913–1915 рр. О.Х.Саліковський працював редактором щотижневої газети “Приазовский край” у Ростові-на-Дону. Газета за своїм форматом і всезростаючою популярністю була найбільшою в Області Війська Донського. Так, її наклад сягав 17 тис. примірників, тоді як середній наклад усіх російських газет зазвичай не перевищував 5 тис. примірників. У 1914–1917 рр. наклад газети зріс до 40 тис., а деяких номерів – до 60 тис. примірників [37; 39]. На сторінках газети Олександр Хомич виступав під псевдонімами А. С.; Ал. С-кий; Ал. Сокальский; Ал. С-ский; Д. Ж. [43, с.137–139]. Саме за його редагування газета значно більше уваги стала приділяти національним проблемам, запровадивши такі постійні рубрики, як “Армянская жизнь”, “Еврейская жизнь”, “Из украинской жизни”. Цікаво, що такі прояви “вольнодумства” не лишилися поза увагою влади: так, місцева поліція восени 1915 р. повідомляла товариша міністра внутрішніх справ С.П.Белецького щодо “Приазовского края” про те, що “с вступлением в состав редакции украинофила А.Саликовского, перу коего принадлежат руководящие статьи, газета стала еще более оппозиционной и демократичной...” [44]. Це не було випадковістю – з листування Чикаленка з Єфремовим дізнаємося про план пропаганди “українського питання” на шпальтах російської легальної преси, схвалений редакцією “Ради”. “Треба широко ознайомить «русское общество» з «освобождаемою ныне подъярмленою Русью»” (ішлося про російське “визволення” Галичини в перші місяці світової війни та насильницькі спроби окупаційної влади “примирити” нових підданих із новознайденим “отечеством”) [20, с.115–116]. Після повернення в 1916 р. до Москви Олександр Хомич залишився столичним кореспондентом “Приазовского края”.

У період Першої світової війни Саліковський у 1916–1917 рр. служив у відділі історіографії Всеросійського земського союзу, був уповноваженим Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст. У грудні 1916 р. він як член московської громади ТУП підтримав написану С.В.Петлюрою декларацію “Наша позиція”, де містилася заява стосовно переорієнтації української політичної спільноти від нейтралітету до протесту щодо продовження участі Російської імперії в Першій світовій війні.

Саліковський тісно спілкувався з М.С.Грушевським під час перебування останнього в московському засланні; разом вони започаткували видання суспільно-політичного журналу “Промінь” (листопад 1916–1917 рр.). У “Споминах” великий історик з теплотою згадував Олександра Хомича, а також офіційного редактора “Украинской жизни” Я.А.Шеремецинського, відзначаючи, що вони “як порядні, добрі люди, органічно не здатні на зраду, підступництво та інтригу, прив’язали мене ще тісніше до журналу. Після приїзду в Москву я увійшов в його гурток як в свою компанію” [28, с.107]. Наприкінці 1916 р. (швидше всього, восени) Саліковський брав участь в ініційованих М.Горьким нарадах щодо можливості заснування великої щоденної опозиційної газети “Луч” у Петербурзі, у якій передбачався за редагуванням М.А.Славинського український відділ. Головним редактором газети мав бути Олександр Хомич, співробітниками – московські українці [28, с.117].

Публічна політична діяльність О.Х.Саліковського припадає на добу Тимчасового уряду. На початку Лютневої революції він – голова Комітету українських автономістів-федералістів та Української ради в Москві. На першому Всеросійському з’їзді Народно-соціалістичної партії (17–21 червня 1917 р., Петроград) доповідав із національного питання. Показово, що з’їзд підтримав гасло встановлення в Росії демократичної федеративної республіки на підставах обласної та національної автономії із забезпеченням прав національних меншостей. На заключному засіданні було прийнято рішення про об’єднання з Трудовою групою в єдину Трудову народно-соціалістичну партію (ТНСП) і проведення об’єданого з’їзду, на якому Саліковського було обрано до ЦК ТНСП.

З вересня 1917 до травня 1918 рр. – губернський комісар Тимчасового уряду на Київщині. В жовтні 1917 р. узяв участь у з’їзді губернських і повітових комісарів України, скликаному за ініціативою голови Генерального секретаріату Центральної Ради В.К.Винниченка.

Одночасно Саліковський у видавництві “Задруга” (Москва) разом з Л.С.Козловським організував видання політико-просвітницької російськомовної серії “Свобода и братство народов” (у 1917 році вийшло 24 назви). Свій погляд на національну проблему ґрунтовно виклав у брошурах “О национальных правах” і “Что такое автономия и федерация”, намагаючись переконати російське суспільство в тому, що однієї політичної свободи та рівності замало для забезпечення національних прав народів в оновленій Російській державі. О.Х.Саліковський доводив потребу створення “федерації у вигляді союзу національно автономних областей” у межах етнічно однорідних територій, з особливим статусом самоуправління, з повною незалежністю в порядкуванні внутрішніми справами. “Істинні демократи не можуть бути ні космополітами, ні націоналістами, – стверджував він, – бо і в тому, і в іншому випадку їм довелось б подавляти чи відхиляти від природного шляху закономірний розвиток окремих особистостей та груп. Справжній демократизм має поважати право будь-якої національності на існування в умовах, рівних з іншими національностями”. В роботі “Русская революция и украинское движение” (М., 1917) відзначав негативне ставлення Тимчасового уряду та російського суспільства до національних домагань українців.

Друкувався в соціалістичній газеті “Власть народа”, яку видавала з квітня 1917 р. відома громадська діячка Є.Д.Кускова за співпрацею таких впливових політиків різних напрямів, як С.М.Прокопович, О.М.Потресов, М.М.Вінавер, С.П.Мельгунов, М.В.Чайковський, Б.В.Савінков. Газета ставила перед собою такі завдання: “В області політичній – зміцнення демократичної республіки і проведення ідей народовладдя до свідомості широких мас населення; в галузі соціальній – захист інтересів трудящих класів і об’єднання трудових мас на творчій роботі перетворення всього господарського ладу на засадах соціалізму”. Показово, що в газеті Саліковський відстоював українські національні постулати та захищав від великодержавних наклепів стратегічний курс Центральної Ради [3, с.282–283].

Оскільки О.Х.Саліковський одночасно сповідував цінності політичного лібералізму, етичного соціалізму й свободи національного самовизначення, логічним було його остаточне тяжіння у світі політики саме до УПСФ, яку очолювали С.О.Єфремов та А.В.Ніковський. Новий спалах політичної активності Саліковського припав на добу гетьманату П.П.Скоропадського: з квітня 1918 р. він – член Головного комітету УПСФ, учасник різноманітних громадських акцій. 10–12 травня 1918 р. відбувся з’їзд УПСФ, на якому головував І.Л.Шраг, а одним із товаришів голови був сам Саліковський. Метою з’їзду було визначення оптимального політичного курсу партії в умовах зміни державного режиму з демократичного на автократичний (квазімонархічний). Саліковський узяв слово в дискусії за доповіддю О.Я.Шульгіна про міжнародний статус України. Ідея федералізму тепер відійшла на задній план, твердив Саліковський, і завинили в тому передусім російські партії й російський уряд, які, з одного боку, говорили про можливе самовизначення націй, про ідеали федералізму, а з іншого, – з усієї сили трималися звичних для менталітету імперської нації принципів централізму. “Таким чином, сам центральний Російський уряд, який противився ідеї федерації, примусив Україну стати на ґрунті самостійності. Але самостійність – це перехідна ступінь до федерації і свого часу Україна знову через самостійність прийде до федерації” [6]. Думка Саліковського була врахована під час формулювання резолюції з’їзду з питання федеративного устрою. У червні 1918 р. у газеті “Нова рада” (фактичному органі УПСФ) Олександр Хомич виступив із серією статей “Криза федеративної ідеї на Україні”. Писав, що “ідея щодо федерації України з Великоросією убита – принаймні, тимчасово – і убита вона зусиллями російської демократії, як буржуазної, так і соціалістичної... Не до федерації тягне сучасна Великоросія..., а до нового “збирання Росії”, тобто до того, щоб захопити усе та поглинути” [11].

18 травня 1918 р. узяв участь у делегації українських громадських діячів до німецького посла А.Мумма з протестом щодо арешту членів Селянської спілки. 3 червня 1918 р. як представник УПСФ разом з лідером партії С.О.Єфремовим – учасник Всеукраїнського з’їзду діячів преси. 16 червня 1918 р. – на з’їзді представників земств; його підпис як члена Президії Всеукраїнського земського союзу стоїть під меморандумом до гетьмана (від УПСФ підписи поставили також В.К.Прокопович і К.А.Мацієвич). 23–26 червня 1918 р. Олександр Хомич – у складі лекторської групи Головного комітету УПСФ у Харкові. Брав участь у делегації київської “Просвіти”, очолюваної О.Г.Лотоцьким, до гетьмана з вимогою надати українській мові статус державної. Гетьман погодився з вимогами меморандуму та запропонував терміново подати проект закону “Про державну мову в Україні”.

28 серпня 1918 р. О.Х.Саліковський був несподівано заарештований, але досить швидко звільнений. “Цей арешт здивував всіх і виплодив масу версій”, – відзначав у своєму щоденнику Є.Х.Чикаленко. Міністр внутрішніх справ, відомий адвокат І.О.Кістяківський, з яким Олександр Хомич мав добрі стосунки ще з московських часів, потрактував цей епізод як безглузде непорозуміння та чемно вибачився за заподіяну прикрість [26, с.107].

23 вересня 1918 р. Саліковський узяв участь в ініційованій гетьманом та І.О.Кістяківським нараді “нотаблів” у господі В.М.Леонтовича, на яку були запрошені провідники соціалістів-федералістів С.О.Єфремов, П.Я.Стебницький, О.Г.Лотоцький, К.А.Мацієвич, А.В.Ніковський та Є.Х.Чикаленко. Метою зустрічі було намагання влади укласти компроміс із впливовими помірковано налаштованими діячами з подальшою перспективою формально “українізувати” уряд [26, с.119–120]. У жовтні 1918 р. під час переговорів з гетьманом Український національний союз (УНС) висунув кандидатуру Саліковського на посаду міністра внутрішніх справ Української держави (угода не відбулася). Згодом, 9 листопада 1918 р., Саліковський одержав несподівану пропозицію гетьмана очолити надзвичайну дипломатичну місію до Східної Галичини, щоб за-

лучити місцеву інтелігенцію до національно-культурного будівництва в Українській державі. У бесіді із заступником міністра іноземних справ О.О.Палтовим [40, с.869–881] Саліковський сказав, що, по-перше, вважає себе вправі прийняти пропозицію виключно з дозволу УНС, а по-друге, не може бути провокатором, звертаючись із такою пропозицією до галичан, бо на Наддніпрянщині “більшість енергійних інтелігентів уже сидить по тюрмах”. Гетьман також просив вітати Галицьку Національну Раду та передати на її потреби 5 млн крб. До 13 листопада 1918 р. місія не могла отримати гроші. А 15 листопада було оприлюднено грамоту гетьмана про намір укласти федерацію з Росією. Таким чином, радикальна зміна гетьманського зовнішньополітичного курсу – від реалізації ідеї суверенної України до відновлення єдиної та неподільної Російської держави – унеможливила для Саліковського реалізацію цієї гетьманської пропозиції [12]. Показово, що Саліковський, як і більшість есефів, що брали участь в УНС, засудив, разом з Єфремовим і Ніковським, заклик опозиційних політиків із соціалістичного табору щодо повстання проти Скоропадського, кваліфікуючи цей намір як “небезпечну авантюру”, приречену на провал [27, с.94].

Після повалення гетьманату політична кар’єра Олександра Хомича була пов’язана з Директорією Української народної республіки. З кінця 1918–1919 рр. Саліковський обіймав посаду посла Директорії в Ризі (Латвія). У жовтні 1919 р. на прохання Головного Отамана С.В.Петлюри й, опираючись на постанову Київського громадського комітету, здійснив разом з Л.Є.Чикаленком подорож на Дон з метою порозуміння з ліберально-демократично налаштованими представниками Всевеликого Війська Донського [42], аби аргументовано довести їм, що “їхня підтримка Денікініяди рано чи пізно, а обернеться проти них, і тоді вони самі на себе нарікатимуть, що також і через них завалено було нашу державність”. Удвох вони відвідали Ростов-на-Дону та Новочеркаськ. О.Х.Саліковський, як людина знана й шанована в тих краях, зумів установити необхідні контакти, але це не зарядило успіху справи: провідники донського козацтва не виявили зацікавленості у військово-політичному союзі з УНР. Далі, на Кубань, посланці С.В.Петлюри вирішили не їхати [32, с.407, 431, 420, 414].

У революційну добу Саліковський регулярно друкувався у виданнях “Нова рада”, “Трибуна”, “Книгар”, “Літературно-науковий вістник”. З 1919 р. редагував київські газети “Трибуна” і “Столичний голос”, видавцем яких був З.Біський.

Предметом тогочасних публіцистичних рефлексій Саліковського стали перипетії 1919 р., що, безперечно, займає особливе місце в історії Української революції. Саме тоді Наддніпрянська Україна увійшла в третю, завершальну фазу революційного періоду, що тривала до жовтня 1920 р., коли радянський режим остаточно утвердився на всій території країни. Описуючи цей період, історики говорять про “анархію”, “розпад”, “ізоляцію окремих зон”, постійну зміну влади й “урядові кризи” у Києві, відсутність твердої центральної влади, безперервні дипломатичні переговори та міжнародні комбінації. “Історична мозаїка” того часу уявляється фахівцям українознавства заплутаною [49, с.423]. На думку В.Ф.Верстюка, “1919 рік виявився найбільш драматичним в історії Української революції. Починався він як рік великих надій, а закінчився відчутною поразкою спроби побудувати Українську державу на демократичних засадах”. Основними проблемами УНР були відсутність чіткої схеми розподілу законодавчої і виконавчої влади, бездіяльність місцевого самоврядування, невизначеність соціальної бази УНР, економічна криза, розрив зв’язків між містом і селом, неефективність оподаткування, міжетнічне протистояння. Посилювала ситуацію несприятлива міжнародна ситуація (відсутність в Антанти зацікавленості в підтримці молодого українського державності) [51, с.405–407].

Найбільш цінною, на наш погляд, є книжка Саліковського “Нова Україна (Шлях нашої державності)” (К., 1919), що являє собою “критичний огляд найбільш важливих моментів українського революційного руху”, просякнутий ідеєю “безперервного зросту української державності на національних підставах”. Перша стаття – “Од минулого до

майбутнього” – це огляд політичного життя України за 1918–1919 рр., від створення Центральної Ради як поворотного пункту новітньої історії України, до “зрівняння усіх на голоді та холоді” у добу “військового комунізму”. Автор висловлював слушну думку про те, що підставами реальної суверенізації України є чинники внутрішньої консолідації, передусім – “напружена культурна праця на національному ґрунті та широка політична організація й об’єднання всіх свідомих українських сил на ґрунті державницькому” [13, с.65]. Три наступні статті – “Криза федеративної ідеї на Україні”, “Україна і Московщина”, “Без машкари” – присвячені аналізу можливої федеративної угоди між Україною й Росією. Автор, репрезентуючи себе як принципового прихильника ідеалів федералізму, покладав вину за їх компрометацію на “північного сусіда” з властивим йому жорстким централізмом. Завершувалася книга статтею “Напередодні перевороту” про останні дні Скоропадщини.

На працю Саліковського не забарився відгукнутися провідний публіцист і критик С.О.Єфремов, позитивно кваліфікуючи її як одну з перших “синтетичних” спроб сучасної національної публіцистики, вітаючи властивий авторові “об’єктивний тон історичних досліджень” і віру в неминучість “державного відродження” України. Рецензент передбачав, що “і не тільки ми тепер, а й наші нащадки з інтересом спинятимуться на спробах і синтетичної роботи, на підсумках, що вийшли од сучасників. Навіть помилки наші матимуть вагу, як показчик певних тенденцій, поглядів та надій живого учасника, який силувався активним виступати чинником у подіях, давати їм той чи інший темп і розмах. І цей дух сучасності майбутньому історичному покаже може такі висновки, які й не сняться нам тепер серед гуку й гомону великої боротьби. І можемо через те тільки вітати всяку спробу той дух живий зафіксувати документально” [4, с.187]. (Зауважимо, що приязні згадки про Саліковського Єфремов зберігав до кінця життя, про що свідчить його знаменитий щоденник 1920-х рр.) [24, с.100, 115, 303, 337, 566].

Логічним продовженням полемічних роздумів Олександра Хомича над перспективами “Нової України” стала ґрунтовна стаття “До проблем української державності (деякі підсумки й перспективи нашої сучасності)”, опублікована 1919 р. у книжці 7–9 “Літературно-наукового вістника”. “Події останніх літ на Україні такі були змінливі, стільки різних поворотів відбули вони у своїм ході, стільки за ними відчувається різнорідних, почасти антагоністичних, впливів і чинників, що з першого погляду дуже важко знайти тут якусь пануючу силу, якусь провідну нитку. Розуміється, через певний час історія ту нитку знайде, але свідомий громадянин не може не почувати потребу вже тепер орієнтуватися в історичній павутині, що його оточує і, так би мовити, щоденно навкруги його плететься, не може не прагнути до з’ясування подій, свідком яких він був і є, і йдучи назустріч цій потребі, я бажав би зробити спробу хоч в деякій мірі отой запит нашої сучасності задовольнити. Мені бо здається, що головні чинники подій останніх літ вже й тепер можна розпізнати і основні лінії нашої найближчої будучини більшменш вяснити” [10, с.108], – писав у вступних заувагах Олександр Хомич.

Намагаючись узагальнити підсумки національно-визвольних змагань 1918–1919 рр. і з’ясувати причини провалу “державного іспиту”, О.Х.Саліковський звертав увагу на такі специфічні риси українського історичного процесу, як значний вплив геополітичного й міжнародного факторів на минуле й сучасне України, і, вірогідно, на її майбутнє, як неминучий наслідок природно-історичних (“серединне” розташування між Заходом і Сходом) та економічних (сприятливий клімат, родючі ґрунти, багаті надра) умов розвитку країни. “...Бо справді на історичнім шляху принаймні старого світу, а власне Європи й Азії, Україна опанувала таке місце, яке ніяким чином не обійдеш”. Писав про перманентну агресивність сусідів України, що протягом століть виявляли небезкорисливий інтерес до її багатств (“... минула історія України се є боротьба з сусідами, які або залицялися до неї пожадливими очима, або рвали й шарпали її з різних боків”). Підкреслював негативний вплив цієї боротьби на процес державного будівництва

України, позначений великими витратами народних сил на оборону й військові змагання, зростанням сили козацтва як військово-політичної сили, вимушеною багатовекторною зовнішньополітичною орієнтацією. Відмічав здатність українців до самоорганізації й одночасно – недорозвинутість громадянського суспільства. Протягом століть “... Україна не могла стати незалежною державою й увесь час примушена була зв’язувати свою долю... з тим або іншим зі своїх сусідів, тільки бо в спілці вона набувала необхідну їй силу”. Він також посилався на думки М.П. Драгоманова (“Нові українські пісні про громадські справи”) стосовно спорадичного пробудження національної свідомості серед українського народу, а інколи й глибинного національного почуття, щодо негативного ставлення до державної організації “чужинців”, і разом з тим – відсутність непохитної волі до створення власної національної державності. Саліковський так інтерпретував драгоманівські тези: “... історичні умови розвитку українського народу утворили в нім почуття єдності, виховали протест проти панування в рідній країні керівників чужої національності, але *національний* та почасти *соціальний* моменти вичерпували до цієї пори його суспільні змагання й емоції” [10, с.115]. Автор підкреслював, що “українській нарід у своїй етнографічній масі не є захопленим до потрібної міри ідеєю державної незалежності, стремлінням до своєї власної державної будови, бо в минулому не було умов, які таку рису виховали б та закріпили б в його душі”. Але в той самий час визнавав: “Як що широкі народні маси на Україні ще й тепер не посідають викристалізованої політичної свідомості, то не підлягає сумніву, що вони вже стоять на шляху до неї...” [10, с.120].

Державне будівництво в ході революції, на думку автора, “йшло дуже невдало, без надто великого напруження руйнувалося різними сторонніми силами і ніяким чином не могло пустити глибокого та міцного коріння в товщу народних мас, бо не знаходило там відповідного ґрунту”, а тому “державний іспит” у 1918–1919 рр. Україна все ж таки “провалила”. Причинами поразки вважав постійну нестачу інтелектуальних, творчих і виконавчих сил (насамперед – у галузі управління), дефіцит кадрів кваліфікованої інтелігенції як наслідок тривалої денационалізації та русифікації. З гіркотою відзначав відсутність у національної влади консолідованих рішень (передусім маючи на увазі досвід Української Центральної Ради та Директорії УНР). “Замість державної симфонії приходилося в дуже важливі й відповідальні моменти слухать досить неприємну какофонію. Державний іспит наш і з цього боку йшов на провал” [10, с.116].

Саліковський визнавав велику соціальну роль селянства, яке становило в 1917 р. до 85% населення України та “над яким учинялося стільки експериментів – то есерівських, то гетьманських, то комуністичних”. Автор висловлював упевненість, що “Україна ще в більшій мірі країна селян і хліборобів, ніж Росія”. Саме яскравий індивідуалізм українського селянина, на його думку, став на перешкоді спробам запровадження соціалізму в різних формах. Критикуючи “адептів наукового соціалізму”, передусім більшовиків, Саліковський дивувався абсурдності їхніх намірів, які не мали нічого спільного зі “справжнім” соціалізмом: “Прищепити цьому селянству ідеологію міського робітника, притягти його до комунізму, перетворити в прибічника диктатури пролетаріату, це – висловлюючись цілком об’єктивно – визначало б утворити насильство над історичними і соціальними законами, над душею народу... Для українського селянства комунізм і диктатура пролетаріату такі ж вороги, як і гетьманщина, як і земельне панство. Зазначаю це просто як факт, як явище природи” [10, с.116]. Наслідком такої політики стало глибоке розходження між “українським” селом і “неукраїнським” містом (“...по всіх більших містах Україна уявляла із себе цитаделі неукраїнських сил... аж до останніх часів”) [10, с.117]. Саме “неукраїнський” характер великих міст був одним із факторів протидії спочатку автономістсько-федералістським, а надалі й державотворчим проектам Центральної Ради.

Завершуючи огляд загальних умов, які визначали перебіг визвольних подій в Україні, Саліковський підкреслював, що “їх... неухильно треба мати на увазі, коли ро-

биться оцінка окремих моментів української революції, її перемог та поразок, її успіхів та невдач. Тільки картина, намальована на цім тлі, може дати правильне уявлення дійсності, тільки при її допомозі можливо встановити справедливий прогноз нашої ближчої будучини й з'ясувати доцільні принципи національно-державної політики на Україні” [10, с.117].

Змальовуючи перспективи “державно-будівничої праці”, Саліковський підсумовував, що лише національна держава здатна захистити як духовні, так й економічні інтереси народу. Припускав теоретичну (!) можливість федерації як з Московщиною, так із західнослов'янськими землями, розглядаючи такий союз як шлях компромісу, але маючи на увазі, що при певних обставинах він може стати й оптимальною формою політичного ладу. Зокрема, говорив і про те, що “питання про федерацію ... неможливо вирішувати на підставі шаблонних партійних програм та кабінетних проектів. Скласти федерацію лише розпорядженням влади, висунутої на поверх життя тимчасовою хвилею революційного чи реакційного руху, не важко, але така федерація ... не може мати поважного значення й необхідної сталості та тривалості. Її так само легко зламати і знищити, як і встановити. Федерація паперова, нав'язана зовні, яка не відповідає бажанням і настроям широких мас людності, ... не може вирішити питання про українську державність і спокою не дасть, бо з нею будуть невпинно боротися не тільки організовані елементи країни, але й сам народ...” [10, с.121].

Аналізуючи досвід функціонування української влади в революційну добу, Саліковський наполягав на реалізмі політичних рішень і доходив висновку, що найвищою цінністю для українського народу має бути національна державність. Наостанок зі співчуттям цитував статтю М.С.Грушевського “Україна окремішня” (1919), де історик і політик писав про “велике і тяжке завдання соціального і політичного будівництва на Україні”, закликаючи заложити “тверді, непохитні підстави демократичного і соціалістичного ладу” і висловлюючи сподівання на те, що Українська республіка стане-таки “твердо скристалізованою соціально і політично державною одиницею, а не якоюсь туманною плямою, податною на всякі зміни і впливи” [2, с.18].

За часів укладення Варшавського договору між УНР і Польщею Саліковський перебував на посаді міністра внутрішніх справ у коаліційному кабінеті В.К.Прокоповича (25 травня 1920, Вінниця – Київ – 15 жовтня 1920, Кам'янець-Подільський). 14 жовтня 1920 р. був призначений заступником голови Ради Міністрів УНР. У заяві від 3 червня 1920 р. уряд декларував свою прихильність засадам парламентаризму й інтересам селянства як “основи української державності”, обіцяв провести конструктивну земельну реформу. Та все ж таки, на думку українського соціал-демократа І.П.Мазепа, не виправдав надій, які на нього покладали, співчуваючи, інтелектуали та народні маси [30, с.141, 144, 152].

Щодо діяльності уряду В.К.Прокоповича, уродженець Києва й свідок тих подій марксистський публіцист Д.Й.Заславський з певною долею скептицизму писав, що “поляки в мініатюрі відтворювали німецький досвід на Україні. Йшли вони, мабуть, з щирим наміром створити незалежну Україну під фактичним протекторатом Польщі і з вірою, що таку Україну створити можна ... перший час посилено афішувалася польсько-українська дружба... Польські генерали у себе на банкеті вітали промовама українських демократів. Український національний комітет обідом вшановував польських генералів. Польському командуванню дана була, мабуть, директива усіма зовнішніми засобами підкреслювати, що господарі міста – це українці і тільки українці, а поляки – лише гості-союзники, запрошені сюди захисники ... Декорум було дотримано повною мірою ... Як би то не було, під кінець вдалося з великими труднощами і з великим запізненням створити кабінет... Уряд встиг опублікувати декларацію – звичайну демократичну декларацію, досить безбарвну, з вказівкою на тотожність інтересів Польщі і України в боротьбі з московським імперіалізмом, з визнанням національної рівноправності всіх народів, які

живуть на Україні, із зазначенням того, що земля надалі до вирішення аграрного питання в парламенті залишається в руках селян. У пресі ця декларація з'явилася тоді, коли вже гучніше став гул знярядь за Дніпром, і коли вже не можна було приховувати істину про наступ Будьонного" [5, с.27, 32, 34].

З 11 лютого 1921 р. Саліковський – член Вищої військової ради УНР. У березні 1921 р. Є.Х.Чикаленко в одному з листів назвав ім'я Саліковського серед “кращих наших інтелігентних сил” (поряд з іменами С.О.Єфремова, А.В.Ніковського, В.К.Прокоповича, П.І.Холодного), насамперед соціал-федералістського напрямку, які нині підтримують Петлюру, бо “побачили, що коли вони не підтримають Петлюри, то підуть проти всього українського народу, який тільки в Петлюрі бачить порятунок” [26, с.227] як від більшовицької експансії, так і від “московського централізму” А.І.Денікіна.

В еміграції Олександр Хомич оселився у Варшаві, де в 1921–1922 рр. редагував тижневик “Українська справа” і щоденник “Українська трибуна” (з березня 1923 р. – місячник “Трибуна України”). За свідченням фахівців, це був “добре поінформований орган, що під правовою редакторською рукою приносив також праці й статті на теми політичні, економічні, історичні, літературні тощо” [47, с.324]. Найближчими співробітниками були А.В.Ніковський, О.Г.Лотоцький, К.А.Мацієвич та інші особи, що відбивали думки й політичні настанови партії українських соціалістів-федералістів (радикально-демократичної партії). Друкувався Саліковський також у виданнях “Діло”, “Молода Україна”, “Український Сурмач”, “Дніпро”, “Тризуб”. Так, в останньому була надрукована його стаття “Націонал-спекулянти (українська справа на сторінках емігрантських видань” (*Тризуб*. – 1925. Рік видання 1. – Ч. 2. – 25.10.1925. – С. 12–14). Олександр Хомич був “технічним уповноваженим” цього паризького “петлюрівського” видання у Варшаві [53, с.82]. Після смерті журналіста саме “Тризуб” виплатив його вдові допомогу в 420 франків [53, с.88, 47]. До першого п'ятиріччя видання часопису І.Заташанський підготував документальне свідчення про перших кадрових співробітників “Тризуба” [53, с.81].

Публіцистикою та споминами Саліковського “Як ми склали перший кабінет для Скоропадського (Спомини учасника)” цікавився в 1924–1925 рр. видатний історик і діяч гетьманського руху В.К.Липинський, про що свідчить його листування [17, с.717, 804].

Показово, що полемічні виступи Саліковського вельми критично сприймалися в редагованому Д.І.Донцовим радикально-націоналістичному “Літературно-науковому вістнику”. Так, наприклад, в одному з пресових оглядів ішлося про те, що стаття Саліковського на шпальтах видання “Трибуна України” (1923, березень, № 1) – це “...взірець баламутної публіцистики”, бо її автор – ніби то й самостійник, ніби то й федераліст [7, с.93–94].

Олександр Хомич читав лекції в таборах для інтернованих українських вояків УНР у Польщі. У 1923 р. виступав організатором 1-го з'їзду української еміграції у Варшаві, виконував обов'язки керівника культурно-освітньої секції Українського Центрального Комітету (УЦК) і спричинився до створення його бібліотеки, організував Вищі Академічні курси українознавства для емігрантів [52, с.71]. Свій погляд на культурно-організаційні здобутки своїх колег в екзилі Саліковський виклав в огляді “Українська політична еміграція”, опублікованому у виданні “Наш світ” (1924. – № 17–18. – С. 2–4). Знайшов також нову привабливу сферу докладання своїх творчих здібностей – на полі дитячої літератури, підготувавши до видання книгу “Що треба знати кожному. Енциклопедія для дітей та для самоосвіти”, підґрунтям якої стала (в перекладі) книга американського педагога Е.Гульдена, доповнена написаними Саліковським розділами “Історія України” та “Історія української літератури” [15, с.3–4].

Не можна також оминати увагою статтю до ювілею Кобзаря, опубліковану автором у 1924 р. на сторінках “Нашого світу”. “Слов'янський світ породив трьох великих національних поетів, що натхненно відобразили в своїх творах духову істоту своїх народів. То були Пушкін, Міцкевич і Шевченко. Всі вони були геніальними письменника-

ми, але тільки Шевченко вийшов за ці рямці й став не тільки письменником, але й прообразом свого народу-страстотерпця, його пророком і вождем, його ідеологом і духовним батьком, до якого слухняно звертаємося ми до цієї пори, як покірливі діти”, – зазначав Саліковський. Звернувши увагу читача на те, що “історичний шлях українського народу був незвичайно тяжкий. Злослива доля не тільки вчинила над ним страшний жарт, передавши його історичне ім’я його ж ворогам, але і його самого розкряла та розкидала по різних країнах; ... вона подекуди тяжко його розгромила й знизила націю на рівень несвідомої етнографічної маси, яка не знала, “що ми, чий сини, яких батьків?”, Саліковський підкреслив, що відповіді на пекучі питання національного самоусвідомлення несподіваним чином дав у своїй творчості Тарас Шевченко, який “заговорив своїм незрівнянним-гарячим, як пекло, гострим, як козацька шабля, ніжним, як дівоче милування – віршем, і всі ті малороси, русини, хахли, руські й люди без назви, часами жорстоко приголомшені і спанталичені, зразу ж побачили, що то їх рідний співець, їх кобзар, їх пророк, що його мова – то їх мова, його любов і ненависть – то їх власні почуття, його мрії й бажання – то їх мрії і надії. І тепер ви вже не дізнаєтесь, чийому серцеві ближче й дорожче великий кобзар – чи серцеві канадійського фермера, чи кубанського козака, чи селянина з Зеленого Клина, чи полтавця”. Не можна не погодитися з думкою публіциста про те, що “Кобзар” – “це справжнє євангеліє українського народу, що разом з тим уявляє собою цемент, який міцно в’яже всіх нас. Куди б не закинула українців доля, вони вже не можуть не відчувати отого почуття родинності”.

Торкаючись проблеми створення Шевченківського комемораційного канону, Саліковський слушно твердив, що “той факт, що роковини смерті нашого геніального поета перетворились у велике свято національне, яке урочисто обходиться в один і той самий день на всій земній кулі, де є хоча б невеликий українській гурток, уже один цей факт красномовно свідчить, чим є Шевченко для українського народу. Він лучить усіх нас. Це не тільки національний геній, це – геній нації” [14].

У січні 1925 р., під час святкування 5-ї річниці Четвертого Універсалу Центральної Ради, Саліковський у промові, опублікованій згодом перемишльською газетою “Український голос”, зупинився на проблемі історичних поразок і перемог українського народу. Порівнюючи український та російський досвід сприйняття комунізму, зазначав: “...наш народ іншої вдачі й іншої культури. Український народ – народ селянський, народ заможний, з іншою психологією, цілком іншим укладом господарського життя, ніж його північний сусід. І народний рух на Україні набув яскравіших рис національної революції, боротьби за національні права, за незалежність батьківщини. Московські комуністи назвали цей широкий народний рух петлюрівщиною й приступили до знищення мозку українського народу, кращих людей, що несли прапор національного визволення...” Твердив, що “є щось дорожче за життя, але це в людей вищого інтелекту, вищих духовних інтуїцій” [16, с.65]. Чи не суголосні ці роздуми й рядки нашим нинішнім смутним часам, коли московська імперія знову – вкотре! – зазіхає на українську державність і намагається всіма властивими їй засобами й заходами знищити Україну як етнополітичну, культурну й геополітичну реальність?

Марксистсько-ленінський критик С.Б.Щупак, іронізуючи у своїх літературних вправах над Саліковським та “іншими короткозорими вигнанцями”, писав: “Саліковський та іже з ним – це серед української нації люди вищого гатунку... у вашому вихвалюванні українського народу, що він ніби не схожий на всі інші та що він не здатний на все те, на що здатні інші народи, ми вбачаємо найбільшу образу та приниження українських трудящих мас. Українські трудящі маси йдуть безумовно не тим шляхом, на який людці вашого гатунку їх закликали...” [16, с.65]. Так, “українські трудящі маси”, залучені Радянською владою в процеси примусової форсованої індустріалізації та насильницької колективізації, вимушено пішли “не тим шляхом”, який омріяли для свого народу Саліковський і його однопумці – лідери й ідеологи Української партії соціалі-

стів-федералістів. Та справедливість долі була в тому, що їхні непримиренні опоненти, які віддано служили сталінському режиму й ідеологічно знищували “петлюровщину” – а серед них був і цитований вище Щупак [34, с.476–477] – згодом, у 1936–1937 рр., були цим кривавим режимом нещадно знищені. Але спроектована в уяві кращих представників національної еліти “Нова Україна”, переживаючи важкі випробування, опираючись на взірці гідності, мудрості й жертвності, що залишили нам політики-інтелектуали з “довгого дев’ятого століття”, має, нарешті, відбутися як європейська суверенна соціальна й правова держава.

1. В річницю смерті О. Х. Саліковського // Тризуб. – 1926. – Ч. 2. – № 55. – С. 2.
2. Грушевський М. Україна окремішня / М. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1919. – Кн. 1. – С. 10–18.
3. Єфремов С. З газет та журналів. Негарний дух / С. Єфремов // Початок нової доби: радівська публіцистика: Березень – серпень 1917 / С. Єфремов ; [упоряд. М. І. Цимбалюк ; передм. П. М. Мовчана]. – К. : ВЦ “Просвіта”, 2011. – С. 282–283.
4. Єфремов С. [Рец.]: Саліковський О. “Нова Україна (Шлях нашої державності)” / С. Єфремов // Літературно-науковий вісник. – 1919. – Кн. 7–9. – С. 186–187.
5. Заславский Д. Поляки в Киеве в 1920 году : очерк / Д. Заславский. – Пг. : Былое, 1922. – 47 с.
6. З’їзд партії соціалістів-федералістів // Відродження. – 1918. – 12 трав. (29 квіт.).
7. О. В. [Рец.]: Саліковський О. На історичному роздорозжі / О. В. // Літературно-науковий вісник. – 1923. – Кн. 5. – С. 93–94.
8. Саликовский А. Пять лет / А. Саликовский // Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ ст. / уклад. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко. – К. : Дослід. центр іст. укр. преси, 2001. – С. 259–265.
9. Саліковський О. Х. (Автобіографія) / О. Саліковський // Тризуб. – Париж, 1926. – Ч. 2. – № 55. – С. 7–13 [Передрук : Літературно-науковий вісник. – 1926. – Кн. 1. – С. 75–77].
10. Саліковський О. До проблем української державності (деякі підсумки й перспективи нашої сучасності) / О. Саліковський // Літературно-науковий вісник. – 1919. – Кн. 7–9. – С. 108–121.
11. Саліковський О. Криза федеративної ідеї на Україні / О. Саліковський // Нова Рада. – 1918. – 15 (2) черв.
12. Саліковський О. Напередодні перевороту / О. Саліковський // Трибуна. – 1919. – 1 січ.
13. Саліковський О. Нова Україна (Шлях нашої державності) / О. Саліковський. – К. : Криниця, 1919. – 100 с.
14. Саліковський О. Шевченко як геній нації / О. Саліковський // Наш світ. – Варшава, 1924. – Ч. I. – 1 квіт.
15. Сірополко Ст. Праця О. Х. Саліковського на полі дитячої літератури: З нагоди 5-ї річниці з дня його смерті / Ст. Сірополко // Тризуб. – 1930. – № 44. – С. 3–4.
16. Щупак С. Б. Претенденти на Україну (памфлети) / С. Щупак. – К. : Культура, 1929. – 151 с.
17. Липинський В. Листування. – Т. 1 : А–Ж / ред.: Р. Залуцький, Х. Пеленська. – К. ; Філадельфія : Смолоскип, 2003. – 960 с. (“Архів”).
18. Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. IV : Науменко – Яновська / упорядкув. та комент. В. Мазного. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2003. – 400 с.
19. Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / Є. Чикаленко, П. Стебницький / упорядкув.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. – К. : Темпора, 2007. – 628 с.
20. Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. 1903–1928 роки / Є. Чикаленко, С. Єфремов ; [упоряд. та вступ. ст. І. Старовойтенко ; наук. ред. Н. Миронець ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського [та ін.]. – К. : Темпора, 2010. – 384 с.
21. Євген Чикаленко, Андрій Ніковський. Листування, 1908–1921 роки / Є. Чикаленко, А. Ніковський ; [упоряд.: Н. Миронець та ін.]; вступ. ст.: Ю. Середенко, І. Старовойтенко; наук. ред. Л. Дубровіна ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського [та ін.]. – К. : Темпора, 2010. – 447 с.
22. Листування Михайла Грушевського. – Т. 5: Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / Винар Л. (головний редактор); упоряд.: Старовойтенко І., Тодійчук О. – К. ; Нью-Йорк ; Париж ; Львів ; Торонто, 2010. – 296 с.
23. Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі : спогади / С. Єфремов ; [упорядкув., вступ. ст. І. Гирича ; підготов. текстів : В. Плачинда та ін. ; комент. : В. Плачинда та ін.]. – К. : Темпора, 2011. – 792 с.
24. Єфремов С. Щоденники, 1923–1929 / С. О. Єфремов ; [упоряд. О. С. Путро та ін.]. – К. : ЗАТ “Газета «Рада»”, 1997. – 834 с. : іл. – (Мемуари).
25. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917) / Є. Чикаленко. – Львів : Червона калина, 1931. – 496 с.

26. Чикаленко Є. Щоденник : у 2 т. / Є. Чикаленко. – Т. 2 : 1918–1919. Документально-художнє видання. – К. : Темпора, 2004. – 464 с.
27. Винниченко В. Відродження нації: (історія української революції, марець 1917 р. – грудень 1919 р.): репринтне видання 1920 р. / В. Винниченко. – К. : Політвидав України, 1990. – Ч. 3. – 542 с.
28. Грушевський М. Спомини. Ч. 2 / М. Грушевський ; [вступ. ст. Ф. Шевченка]. – К. : Журнал письменників України. – 1989. – № 8. – С. 103–154.
29. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава (Праці / Укр. наук. інститут ; т. 12), 1932. – Ч. 2. – 490 с. – (Серія “Мемуари” ; кн. 3).
30. Мазепа І. П. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921 : II. Зимовий похід. III. Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР / І. П. Мазепа. – Дніпропетровськ : Січ, 2002. – 334 с.
31. Полонська-Василенко Н. Спогади / Н. Полонська-Василенко ; [упоряд. В. Шевчук]. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2011. – 542 с.
32. Чикаленко Л. Уривок з спогадів з років 1919–1920 / Л. Чикаленко // Чикаленко Є. Щоденник. – Т. II : 1918–1919. – К. : Темпора, 2004. – С. 375–455.
33. Верстюк В. Саліковський Олександр Хомич / Верстюк В., Осташко Т. // Діячі Української Центральної Ради : біографічний довідник. – К. : Либідь, 1998. – С. 156–157.
34. Никанорова О. І. Самійло Щупак / О. І. Никанорова // З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій. – К. : Рад. письменник, 1991. – С. 476–477.
35. Павлюк І. З. Саліковський Олександр Хомич / І. З. Павлюк // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника / Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника НАН України. – Львів, 1995. – Вип. II. – С. 282–284.
36. Чмырь С. Г. Саліковський Олександр Фомич / С. Г. Чмырь // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 545–547.
37. Ахмадулин Е. “Приазовский край” – первая региональная газета на Дону [Электронный ресурс] / Е. Ахмадулин. – Режим доступа : http://www.relga.sfedu.ru/n54/jur54_1.htm.
38. Бурдега Т. “Я скажу вам: бойтесь его!..” [Электронный ресурс] / Т. Бурдега // Універсум. – 2013. – № 9–10 (239–240). – Режим доступа : <http://universum.lviv.ua/journal/2013/5/burd.htm>.
39. Воронцова Е. Е. Региональная газета “Приазовский край” 1891–1917 гг. Историко-типологическое исследование : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук / Е. Е. Воронцова. – Ростов-н/Д, 1994. – 20 с.
40. Гай-Нижник П. Олександр Палтов – заступник міністра закордонних справ Української Держави (1918 р.) / П. Гай-Нижник // Україна дипломатична. – Вип. XII. – К., 2011. – С. 869–881.
41. Іваницька С. Г. О. Х. Саліковський як представник національної ліберальної еліти в добу українських визвольних змагань 1917–1921 років / С. Г. Іваницька // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Вип. XIV. Серія: Історія : зб. наук. праць : за матеріалами Міжнар. наук. конф. [“Національна інтелігенція в історії та культурі України”]. – Вінниця, 2008. – С. 177–182.
42. Мараєв В. Р. Делегация Льва Чикаленко и Александра Саликовского во Всевеликое Войско Донское (ноябрь 1919 г.) / В. Р. Мараєв // Вестник МГОУ. Серия “История и политические науки”. – 2013. – № 3. – С. 90–93.
43. Плева С. А. Забытый редактор “Приазовского края” (А. Ф. Саликовский) / С. А. Плева // Донской временник. – 2005. – Ноябрь. – С. 137–139.
44. Плева С. Редактор “Приазовского Края” – соратник Петлюры [Электронный ресурс] / С. Плева. – Режим доступа : <http://www.priazovskiy.ru/salikovskiy.htm>.
45. Полумисна О. О. Діяльність журналу “Украинская жизнь” (1912–1917) в оцінці українських і російських періодичних видань початку ХХ століття / О. О. Полумисна // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – № 910. Серія: Філологія. – Вип. 60. – Ч. II. – С. 412–415.
46. Полумисна О. О. Організаційна діяльність редакторського складу журналу “Украинская жизнь” (1912–1917 рр.) / О. О. Полумисна // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2009. – № 846. – Серія: Філологія. – Вип. 56. – С. 191–196.
47. Животко А. П. Історія української преси / А. П. Животко ; [упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик]. – К. : Наша культура і наука, 1999. – 368 с. – (Літературні пам’ятки України).
48. Лось Й. Д. Публіцистика й тенденції розвитку світу : у 2 ч. / Й. Д. Лось. – Львів : ЛНУ, 2007. – Ч. 1. – 376 с.
49. Магочий П.-Р. Історія України / П.-Р. Магочий. – К. : Критика, 2007. – 640 с.
50. Мальюта О. В. “Просвіти” і українська державність (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.) / О. В. Мальюта. – К. : Вид. центр “Просвіта”, 2008. – 840 с.
51. Політична історія України. ХХ ст. : у 6 т. – Т. 2 : Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / авт. тому В. Ф. Верстюк, В. Ф. Солдатенко ; редкол.: І. Ф. Курас (голова) [та ін.]. – К. : Генеза, 2003. – 480 с.

52. Портнов А. В. Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939) / А. В. Портнов. – Х. : ХІФТ, 2008. – 256 с.
53. Тимошик-Сударикова А. Паризький тижневик “Тризуб” 1925–1940 роки: формування та функціонування : монографія / А. Тимошик-Сударикова ; НАН України, ЛННБУ ім. В. Стефаника. – К. : Наша культура і наука, 2013. – 408 с.

В центре внимания автора статьи – публицистическое наследие литератора, редактора, общественно-политического деятеля А.Ф.Саликовского (1866–1925). Целью является рассмотрение в общественно-политическом контексте эпохи главных этапов его редакторской и публицистической деятельности, выяснение позиции по основным проблемам украинской политики и “национального строительства” в 1912–1917 годы, в революционную эпоху, а также в эмиграции. Наиболее весомым в анализируемых текстах представляется вывод Саликовского о том, что только сильное национальное государство может реально защитить духовные, экономические и геополитические интересы украинского народа.

Ключевые слова: А.Ф.Саликовский, публицистика, Украинская партия социалистов-федералистов, нация, народ, украинская государственность.

The focus of the article’s author is journalistic heritage writer, editor, political figure A.F.Salikovskiy (1866–1925). The aim is to examine the main stages of its editorial and journalistic activities in the socio-political context, to determine the position on the main issues of Ukrainian politics and “nation-building” in the years 1912–1917 and the period of the revolution, as well as in exile. The most significant in the analyzed texts appear A.F.Salikovskiy conclude that only a strong national state can really protect the spiritual, economic and geopolitical interests of the Ukrainian people.

Keywords: A.F.Salikovskiy, journalism, the Ukrainian Party of Socialist Federalists, the nation, the people, Ukrainian statehood.

УДК 904:623.415

ББК 68.516

Михайло Коваль

СТВОРЕННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ РОЗРОБОК І ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАХОДІВ ЗІ СПОРУДЖЕННЯ ДОВГОТРИВАЛИХ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ КОМПЛЕКСІВ У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1920-ті–1941-й рр.)

У статті здійснено аналіз створених теоретичних розробок і проведених практичних заходів зі спорудження довготривалих фортифікаційних комплексів у Радянській Україні упродовж 1920–1941 років.

Ключові слова: Радянська Україна, довготривала фортифікація, військово-інженерна підготовка, кулеметний батальйон, укріплений район, капонір.

Фортифікація території була одним з головних завдань кожної держави практично з моменту її зародження. У різні часи укріплення, не змінюючи свого змісту, набували найрізноманітніших форм – від суцільної, витягнутої на тисячі кілометрів, мурованої Великої Китайської стіни [1, с.187–190] до могутніх фортець, збудованих Юстиніаном I (527–565 рр.), котрі у дві-три рівнобіжні лінії прикривали всю територію Візантії [11, с.80].

Постійний пошук найоптимальніших варіантів укріплення, розвитку засобів оборони й наступу привели до того, що у ХХ ст. з’явилися так звані укріплені лінії, які склалися з укріплених районів (далі – УР). УР упевнено можна назвати винаходом ХХ ст., що об’єднав у собі як досвід Першої світової – позиційної війни, так і бачення перспектив війни майбутнього – маневреної, з масованим застосуванням мотомеханізованих засобів і танкових таранів.

У період між двома світовими війнами такі лінії були побудовані в багатьох державах і відомі під узагальненими назвами: лінія Зігфрида (Німеччина), лінія Мажино (Франція), лінія Маннергейма (Фінляндія), лінія Метаксаса (Греція). Потужну укріплену лінію спорудила в Маньчжурії й на багатьох тихоокеанських островах Японія після окупації ряду держав Південно-Східної Азії.